

Bij het afscheid van SKOR

Door Govert Grosfeld

Dames en heren,

Bij het afscheid van SKOR wil ik graag van de gelegenheid gebruik maken om iets over mijn ervaringen met 26 jaar kunstprojecten te vertellen. De verleiding is groot om er lukraak de aardigste herinneringen uit te pikken. Zoals de starttoren bij de roeibaan in Slochteren, waar architect-kunstenaar John Körmeling 15 jaar geleden zijn eerste gebouwoontwerp mee tot uitvoering zag komen. John Körmeling heeft sindsdien een reeks markante gebouwen gerealiseerd en heeft onlangs de opdracht gekregen voor het Nederlandse paviljoen op de wereldtentoonstelling in Shanghai in 2010. Of het Gebouw van de conceptuele kunstenaar Stanley Brouwn in Leidsche Rijn, waarmee in 2005 een langgekoesterde droom van hem eindelijk in vervulling is gegaan. Maar ik kies er toch voor om stil te staan bij een paar voorbeelden uit een hele reeks projecten die achteraf gezien onderling verbonden blijken te zijn. Ze betreffen steeds het landschap, waren in Overijssel gesitueerd en de opdrachtgevers en

hun adviseurs maakten deel uit van overlap-
pende netwerken. Daardoor kon in Overijssel
een traditie gevestigd worden van landschaps-
projecten, waar denk ik een bijzonder breed
scala aan mogelijkheden van kunst aan bod
kon komen. Ik heb een groot deel daarvan
mee mogen maken.

Volgens oud-museumdirecteur wijlen Jean
Leering komen werken van architectuur
en aan architectuur gerelateerde kunst tot
stand in een wisselwerking tussen opdracht,
ontwerp en gebruik. Leering noemt die
wisselwerking een interactief proces, omdat
tijdens het wordingsproces de opdrachtgever,
ontwerper en gebruiker zich ieder beurtelings
bemoeien zowel met de opdracht, als met het
ontwerp en het veronderstelde gebruik. De
opdrachtgever veronderstelt een bepaalde
behoefte en respons bij de toekomstige
gebruiker en toetst daar het ontwerp aan, de
ontwerper toetst de opdrachtformulering aan
zijn inschatting van het toekomstige gebruik
en van de mogelijkheden tot realisering en de
toekomstige gebruiker machtigt de opdracht-
gever op grond van informatie over het project

en over het ontwerp in wording. Uiteindelijk
komt de betekenis van het werk tot stand in
het gebruik door bewoners en publiek en in de
wijze waarop zij dit beleven.

Volgens kunstenaar Hermann Pitz is iets
dergelijks ook het geval, ook als een kunstwerk
niet in opdracht maar zogenaamd als vrij werk
tot stand komt. Zelfs als hij een uitnodiging
niet afwacht, maar uit eigen beweging tot een
werk komt, anticipeert de kunstenaar toch
op de markt van de kunstwereld waarin hij
een koopkrachtige vraag en een waarderende
respons hoopt te vinden, liefst van goed geïn-
formeerde en interessante kopers en kijkers.

De filosoof Frank VandeVeire betoogt dat
sinds de filosofische vraag naar het wezen
van de kunst onlosmakelijk deel uitmaakt
van de kunst zelf, de kunstenaar niet naïef
te werk kan gaan met spontaan kunstwerken
maken, maar dat hij altijd verantwoording
moet afleggen over de vraag wat kunst
eigenlijk is en waar de grenzen van de kunst
liggen. De kunstenaar is zodoende altijd in
dialoog met een hele omgeving die al andere
kunstwerken ter discussie heeft gebracht en
nog zal brengen.

Op gezag van Leering, Pitz en VandeVeire mogen wij er daarom van uitgaan dat een kunstwerk altijd tot stand komt in wisselwerking met een omgeving en daarbij altijd die omgeving moet betrekken in de vraag naar het wezen van kunst. Bij een kunstwerk dat een relatie aangaat met de openbare ruimte, zijn bij die wisselwerking drie aanwijsbare partijen betrokken: de publieke opdrachtgever, de kunstenaar en het publiek. Op de achtergrond speelt nog een vierde partij mee: de kunstwereld, die het kunstwerk op zijn artistiek-filosofische gehalte zal beoordelen.

*Polder Mastenbroek met Sjaak Langenberg
en Birthe Leemeijer*

Ingeklemd tussen de vinexuitbreidingen, glazen kassen en industriegebieden van Zwolle, Kampen en Hasselt en Genemuiden¹ ligt een laatmiddeleeuwse inpoldering die uniek is door haar rationele en grootschalige opzet. De weidsheid van dit landschap dreigt

1. Genemuiden en Hasselt vallen onder de gemeente Zwartewaterland

verloren te gaan als er vanuit de stedelijke gebieden nog meer aanslagen op worden gepleegd zonder de eigen waarde van het landschap er voldoende bij te betrekken. De provincie Overijssel, die het gevaar signaleert, heeft voor elkaar gekregen dat de betrokken overheden, gemeenten, bedrijven en de agrariërs tot een convenant willen komen over de toekomstige inrichting van het gebied waarbij ook aan het behoud van de open ruimte waarde wordt toegekend. Voor het eerst worden nu ook de agrariërs gezien en gehoord als een belangengemeenschap die voor het behoud van de ruimte en het karakter van de polder op wil komen. Met behulp van een Belvedere-subsidie uit de potten van het rijk is een voorbeeldig planvormingsproces geëntameerd. Een stedenbouwkundig bureau organiseert een simulatie-spel om met alle partijen de alternatieven voor de toekomst voorstelbaar te maken. Een provinciale adviesinstantie, de Stichting Kunst en Cultuur Overijssel, kortweg KCO, en SKOR worden uitgenodigd om voorstellen te doen voor een inbreng van beeldende kunst die de eigen waarde van

de polder en van het agrarische karakter tot onderwerp neemt.

SKOR neemt het voortouw. De sociale inslag van het project triggert SKOR om een kunstopdracht daarop toe te snijden. SKOR oppert eerst om een gezelschapsspel te laten ontwerpen, maar dat idee wordt weer verlaten omdat het te dicht aanzit op het simulatiespel van het stedenbouwkundig bureau. Gekozen wordt voor een kunstinbreng die deel uit maakt van het interactieve proces tussen de organisatoren, de opdrachtgevers, de ruimtelijke ontwerpers, de kunstenaars en de bewoners van de polder, gebonden aan de sociale interactie maar niet of niet in de eerste plaats aan een ruimtelijke plek. Het is wel de bedoeling dat er aanwijsbare kunstwerken tot stand komen, en niet om de kunst onzichtbaar in het proces te laten opgaan. In dit uitgangspunt kan de hele kunstcommissie zich vinden. De kunstcommissie bestaat uit vertegenwoordigers van de provincie, de gemeenten, SKOR en KCO en van de agrariërs. Deze laatsten bieden aan om de kunstenaars uitgebreid rond te leiden in de polder en kennis te laten maken met alle schakeringen van het sociale leven. Tijdens het hele

kunstproject blijft de kunstcommissie actief betrokken en zullen nog veel meer polderbewoners betrokken raken. Alleen de gemeente Kampen haakt af. De Provincie, de gemeenten Zwolle en Zwartewaterland, KCO en SKOR brengen samen een kunstbudget op van 90.000 euro, dat later nog vermeerderd wordt. Twee kunstenaars zullen worden uitgenodigd om schetsontwerpen te maken. Op voordracht van SKOR worden dat Sjaak Langenberg en Birthe Leemeijer. Met hun oeuvre en ook met hun reactie op de uitnodiging geven zij de kunstcommissie het vertrouwen dat ze met deze opdracht uit de voeten zullen kunnen. Uiteindelijk zal blijken dat zij allebei tot een bijzonder en succesvol resultaat komen.

Sjaak Langenberg is beeldend kunstenaar en publicist. Met een mengeling van realiteitszin, absurditeit en humor weet hij de functie en betekenis van kunst in de publieke ruimte steeds weer te verruimen. Door bewoners, gebruikers, bezoekers en deskundigen uit andere disciplines in zijn planvorming te betrekken hebben projecten vaak een sociale dimensie. Afhankelijk van de locatie en het

concept kiest hij bij elk project het medium dat hij het meest geschikt acht. Zo ‘regisseert’ hij elementen uit het dagelijks leven tot bijzondere gebeurtenissen. Om de immuniteit voor het wereldnieuws te doorbreken liet hij journalist Philip Freriks het nieuws live voorlezen buiten het bereik van de camera in een huiskamer in de Bijlmermeer. Hij ontwikkelde interactieve gevelbelettering voor een school in Amsterdam-Noord die daarmee, en door de inbreng van de leerlingen, elke dag van naam verwisselt. De aula van een school in IJsselstein kreeg een liveverbinding met het omroepsysteem van Schiphol. Hij zocht de mazen van de wet op door een rijkschool te beginnen op de binnenplaats van SKOR waar alleen het bochtje achteruit kon worden geoefend. In een surrealistische film liet hij voor de ogen van de blinde cabaretier Vincent Bijlo het wonder van Carnisse gebeuren: er worden bijvoorbeeld in deze nieuwbouwwijk alleen meisjes geboren.

De film *De uitbreiding van polder Mastenbroek* (2004) die Sjaak Langenberg in samenwerking met televisiemaker Theo van den

Aker maakte, plaatst de actuele problematiek van de stad en het landelijk gebied in een bijzonder perspectief. Geijkte patronen beheersen de ruimtelijke ordening. Stadsuitbreiding is de normaalste zaak van de wereld. Maar in de Overijsselse polder Mastenbroek bij Zwolle is iets heel anders aan de hand. Polder Mastenbroek breidt uit. In de film ontplooiën de polderbewoners zich als projectontwikkelaars van hun gebied. Ze nemen het heft in eigen handen, vaardigen woonquota uit, en staan zo beperkte woningbouw toe in het groen. Dit keer moet de stedeling zich verdedigen tegen het oprukkend groen: de Zwollenaren zien zich genoodzaakt naar Canada te verhuizen. [Tijdens de echte emigratiebeurs Emigraria wordt een gefakete stand ingericht om Zwollenaren over te halen naar een nieuwbouwwijk in Canada met de naam Stadshagen II te verhuizen, GG]

Ontwerp en uitvoering

Voordat Sjaak met het voorstel voor deze film komt laat hij zich uitgebreid rondleiden door de polder en maakt hij kennis met verschil-

lende sleutelfiguren in de gemeenschap. De allerbelangrijkste figuur met wie hij kennismaakt is Marco van de Vegte, veehouder en woordvoerder voor de bewoners van de polder.

Marco die middenin de gemeenschap staat, maar met een *open mind* en gulle lach ook op de polder kan reflecteren, overbrugt de afstand tussen de kunstenaars en de aanvankelijk sceptische polderbewoners.

Tijdens de rondleiding maakt een ondernemer in de polder een grap over zijn uitbreidingsambities. Die grap neemt Sjaak uiterst serieus als hij een aantal maanden later voorstelt om een rollenspel te spelen met alle partijen die zijn betrokken bij het denken over de toekomst van de polder. Het valt Sjaak op dat iedereen ondanks de goede bedoelingen vast blijft zitten in zijn eigen rol. Met name de agrariërs bijten zich vast in een defensieve positie. De grap van de ondernemer heeft voor Sjaak een symbolische waarde gekregen. Hier is iemand die over grenzen van de polder heen durft te kijken. Dat is pas weidsheid! Deze offensieve strategie werkt Sjaak samen met Theo van den Aker uit tot het scenario voor ‘De uitbreiding van polder masten-

broek’, een ‘mockumentary’ oftewel een deels gefakete documentaire film. Gefaket zijn de absurde ‘uitbreiding’ van de veehouderij naar de vinexwijk en de emigratie van aspirant vinexbewoners naar een veelbelovend Stads-hagen II in Canada. Maar het idee van de ‘woonquota’ zal ook buiten het filmkader op bruikbaarheid worden onderzocht. De term is natuurlijk gemunt naar analogie van de bekende mest- en melkquota.

De gronden rondom een op groei gerichte stad als Zwolle worden in boeren termen opgewarmd. Deze warmte kan verspreid worden over de polder als de boeren zich verenigen in de Coöperatie Mastenbroek. Door de polder als een ondeelbaar geheel beschouwen verwerven ze een grondpositie. Die kunnen ze ten gelde maken door onder het motto ‘Bouwen voor de leegte’ als Coöperatie een beperkt aantal woningen (een woonquotum) in de polder te ontwikkelen en de projectontwikkelaars, die normaliter met de winst weglopen, buiten spel te zetten.

De polder blijft leeg. De stad gaat niet op slot. En de koeien wandelen tussen de nieuwe huizen.

Hoofdpersonen in de film zijn de bewoners zelf. Ook voor ontwerpers en landschapsarchitecten die worden uitgedaagd om na te denken over polderuitbreiding, zijn rollen weggelegd, evenals voor de gedeputeerde van ruimtelijke ordening.

Het gebruik, de beleving

Ongeveer de hele bevolking van de polder was aanwezig bij de première. Nog nooit was de polder zo leeg als op die avond. Daarna is de film bij alle regionale tv-zenders en op een groot aantal locaties vertoond, vooral voor een publiek dat belang stelde in de thematiek: in het NAI, de Paviljoens, maar ook tijdens speciale vertoningen voor de Dienst Landelijk Gebied, Staatsbosbeheer en de Raad voor het Landelijk Gebied, waarbij Sjaak Langenberg na afloop van de vertoning telkens de discussie aanging. Ruim twee jaar na de première is er nog steeds vraag naar de film.

Of de bewoners zelf en de politiek er toe zullen overgaan om woonquota en restricties voor projectontwikkelaars te aanvaarden moet worden afgewacht. De gedeputeerde vond het

idee wel de moeite waard om nader te onderzoeken. Poldervoorzitter Marco van de Vegte vindt dat de film in ieder geval al de moeite waard is doordat het planologische proces er kleur door heeft gekregen, wat er verder ook uitkomt. Tijdens een discussie bij het NAI zei hij: “Al die plannen verdwijnen in een la, maar de film blijft op het netvlies gebrand.”

Dat is wat betreft de direct betrokkenen, voor wie er grote belangen in het spel zijn. Voor de kunstenaars, het publiek in de kunstwereld, de opdrachtgevers en KCO en SKOR telt ook mee hoe de film als kunstwerk wordt gewaardeerd en wat de bijdrage van de kunst is in het hele proces. Over dat laatste schrijft Sjaak Langenberg zelf:

‘Expansie is een absurde gedachte. ‘De uitbreiding van polder Mastenbroek’ zet het begrip weidsheid om in een mentaliteit. Het is een absurd plan met een serieuze inhoud, een structuurvisie in omgekeerde richting die bruikbare nieuwe inzichten oplevert. De expansie van de polder is een rollenspel dat inlevingsvermogen vraagt van alle betrokken partijen. Doordat posities worden omgedraaid

wordt het debat over de relatie tussen stad en platteland ‘weidser’.

Is de expansiegedachte wel een goede strategie? Nog steeds ben ik van mening dat niet de beste argumenten, maar de posities waarin mensen verkeren de uitkomst bepalen voor het denken over de polder.

Polderuitbreiding zal vanuit de bestaande politieke verhoudingen, of vanuit commerciële motieven nooit worden onderzocht. De ‘vrije ruimte’ die de beeldende kunst biedt, maakt het mogelijk om polderuitbreiding te onderzoeken, en maakt het mogelijk om deskundigen binnen de ruimtelijk ordening vrijer te laten nadenken over ruimtelijke ontwikkelingen, los van allerlei randvoorwaarden en bestaande machtsverhoudingen. Door ruimtelijke ordeningsprocessen vanuit de beeldende kunst te becommentariëren en te beïnvloeden kunnen ideeën ontstaan die binnen de bestaande verhoudingen nooit een kans zouden kunnen krijgen.’

Birthe Leemeijer is de andere kunstenaar die in Mastenbroek was uitgenodigd. En ook zij was met de vooropgezette bedoeling uitgeno-

digd om de ervaring van en het denken over Mastenbroek bij bewoners en omwonenden in een nieuw daglicht te stellen. Birthe en Sjaak waren beiden in 1997 winnaars van de Prix de Rome in de categorie ‘Beeldende Kunst en de Publieke Ruimte’. Ook toen al een uitdrukking om de nevenschikking van Kunst en Openbare Ruimte aan te geven, net als later bij de naam van SKOR. Kunst hoeft niet ruimtelijk aanwezig te zijn om iets aangaande de ruimte voorstelbaar te maken.

De projecten van Birthe draaien om het aanwakkeren van de verbeelding. Daar heeft ze geen museum of galerie en eigenlijk ook geen kunstenaarsmaterialen voor nodig, haar materiaal is de werkelijkheid en haar werk kan overal plaats vinden.²

2. Voor de Prix de Rome heeft Birthe aan vier inwoners van Hoorn, onderwie een meteoroloog, een blinde en een stratenmaker, gevraagd om haar mee te nemen op zijn persoonlijke wandeling door Hoorn. De routes heeft zij vervolgens beschreven in brochures die bij de vvv te verkrijgen zijn: vier heel verschillende manieren om de stad te ervaren. Een ander project van haar speelde zich af bij de architectuurmanifestatie AIR Hoekse Waard. Die was bedoeld om architecten over het landschap zuid van Rotterdam te laten nadenken en kunstenaars waren uitgenodigd om de archi-

Net als aan Sjaak Langenberg werd aan Birthe gevraagd om werk te maken dat de sociale processen in en om de polder Mastenbroek zou betreffen. Ook van haar werd verwacht dat ze zich daarin zou verdiepen, kennis zou maken met belangrijke aspecten en sleutelfiguren in de samenleving van de polder, en dat het kunstwerk misschien geen monumentale vorm zou krijgen, maar evengoed een merkbare ervaring zou moeten opleveren.

Birthe had opgemerkt dat zoveel bewoners, afstammelingen van families die er al gene-

tecten van inspiratie te voorzien uit een andere artistieke discipline. Birthe heeft inwoners uitgenodigd op ballonvaarten over hun eigen HW, die ze misschien nog nooit zo in zijn geheel gezien hadden, en de reisverslagen als inspiratiemateriaal aangereikt aan de architecten. De ene ballonreiziger had het over de stilte, de ander over zijn eigen spruitjes op het land, de verhalen waren heel verschillend. Iedere reiziger kreeg een vaarkaart thuisgestuurd met de afgelegde route. Bij een kunstprogramma op de AVRO televisie konden kijkers inschrijven op een aantal kunstwerken, bijvoorbeeld schilderijen, die daar voor het hele volk getoond werden. Tussen de schilderijen stond ook een bordje van Birthe met alleen maar de tekst: “Ik laat u het mooiste zien dat ik ken”. De winnaar heeft het mooiste gezien dat Birthe kende, maar wat het was blijft het geheim tussen die twee. Het superopenbare massamedium gaf aan een onbekende kijker toegang tot het private geheim van de kunstenaar.

raties woonden, altijd maar vertrokken en meestal voorgoed. Jongelui trokken voor opleiding en werk naar elders en oude mensen verhuisden naar bejaardenwoningen of verpleeghuizen in de omringende plaatsen. Haar idee was om die mensen allemaal een souvenir van thuis mee te geven. Het is bekend dat geuren in staat zijn om de meest indringende herinneringen op te roepen. Daarom stelde Birthe voor om een parfum te componeren dat de essentie van geuren uit de polder zou bevatten. Op het internet wordt het ongeveer als volgt beschreven.

L'Essence de Mastenbroek is een parfum dat het leven in de polder Mastenbroek in verschillende geurschakeringen uitdrukt. Het is het resultaat van een zoektocht naar het landschap in zijn meest geconcentreerde vorm. Birthe Leemeijer nodigde inwoners uit die al leven lang in Mastenbroek wonen en werken, om deel uit te maken van de Essenceclub. De leden van de Essenceclub selecteerden geuren uit de polder zoals gras-, hooi- en stallucht, en omschreven de rol van de seizoenen. Een parfumeur maakte verschillende geurcomposities vanuit de geselecteerde grondstoffen,

waarvan de Essenceclub er een heeft uitgeroepen tot het parfum van Mastenbroek. Nu het voor de jonge generatie niet mee vanzelfsprekend is te wonen en te werken in de polder en boerenbedrijven worden verkocht voor een toekomst in Amerika en Canada, is er een flesje waar herinneringen, beelden en emoties in meegenomen kunnen worden.

In het bezoekerscentrum bij het oude stoomgemaal Mastenbroek is de zogenaamde Essencebron geplaatst. Uit deze bron worden de flesjes met Essence de Mastenbroek gevuld. Wie eenmaal eigenaar is van een flacon kan altijd terugkeren naar de bron, zolang de voorraad strekt.

Op 14 mei 2005 vond de lancering plaats van het parfum. Het eerste flacon werd uitgereikt aan mevrouw Abbenhues, gedeputeerde Economie en Innovatie van de provincie Overijssel. Vanaf september was het parfum ook te koop in zeven hoofdfilialen van de Bijenkorf. Daarmee werd niet alleen het kunstwerk maar ook het bestaan van polder Mastenbroek uitgedragen naar een grootsteeds publiek.

Het Mastenbroekproject is geen doorsnee voorbeeld van de kunstprojecten waar ik aan heb meegewerkt. Het is wel een goed voorbeeld van de vrijheid die de kunst voor zichzelf opeist. Sinds Marcel Duchamp begin 20e eeuw een urinoir signeerde kan ieder gevonden voorwerp of iedere handeling dienen om de vraag naar het wezen van de kunst te stellen. En dat geeft de kunstenaar ook de vrijheid om zich niet alleen met de architectuur of de vormgeving van de openbare ruimte in te laten maar evengoed om dat te doen met het programma of het gebruik of de betekenis.

In 1960 heeft de Amerikaanse architect Kevin Lynch in een beroemd geworden onderzoek mensen een plattegrond van hun eigen stad laten schetsen. Daarmee werd zichtbaar dat een mental map vooral steunt op topografische bijzonderheden en dat afstanden in het vage gelaten worden. Kevin Lynch deed dat in het kader van zijn architectonische onderzoek naar het mentale beeld van de stad. Zo vroeg Stanley Brouwn in 1965 aan voorbijgangers in Amsterdam om voor hem een schetsje te maken hoe hij naar de

Dam moest lopen. De schetsjes exposeerde hij onder de naam 'This way Brouwn'. Hij liet met de verschillende schetsjes zien hoe subjectief ieder zijn mental map is en hij demonstreerde tevens dat kunst zich puur kan concentreren op een mentale gewaarwording van bewustzijn. Bezoekers werden als het ware uitgenodigd om in gedachten hun eigen mental map te tekenen, over hun eigen ervaring van plaats en ruimte en tijd na te denken. Met 'This way Brouwn' werd in Nederland de conceptuele vrijheid van de kunst weer opnieuw en op een nieuwe manier gelanceerd. Die vrijheid is een verworvenheid en tevens een zelfgestelde opdracht van de kunst. Sjaak Langenberg en Birthe Leemeijer zijn zich daarvan bewust en zij kwijten zich op een intelligente manier van hun taak, op zo'n manier dat ook hun opdrachtgevers en hun publiek in die vrijheid kunnen delen. Over Stanley Brouwn straks nog meer.

*Weerselo Dulder met Herman de Vries
en Stanley Brouwn*

Een tweede voorbeeld, sterk verschillend van het vorige, vinden we bij de Ruilverkaveling Weerselo Dulder. Kunst in de openbare ruimte is vanouds natuurlijk toegepast om gebouwen, pleinen en parken te voorzien van monumentale sculpturen of schilderijen. Dat is wat men vroeger en nu ook nog wel als vanzelfsprekend verwachtte bij een kunstopdracht. Daar is ook niks mis mee, als men er bewust voor weet te kiezen. Bij de ruilverkaveling Weerselo-Dulder in Twente is bewust gekozen voor kunstwerken die met hun fysieke aanwezigheid zouden getuigen van aandacht voor het vernieuwde oude cultuurlandschap.

Voor het eerst was een ruilverkaveling niet alleen bedoeld voor de landbouw maar ook voor natuur- en landschapswaarden. In 1986 werd een kunstopdracht geformuleerd: beeldende kunst zou een bijdrage moeten leveren aan de detaillering van het landschap. De opdracht daartoe werd verleend in 1986. Over een ruilverkaveling

wordt beslist door een breed samengestelde ruilverkavelingscommissie, met vertegenwoordigers van hogere en lagere overheden, overheidsdiensten, belangenorganisaties en burgers. [De voorgangers van] KCO en SKOR waren als adviseur voor de kunst uitgenodigd. Een van de kunstenaars die zij voordroegen was Herman de Vries.

Natuur en natuurervaring is al lange tijd een belangrijk werkterrein voor deze biologisch onderzoeker, etnofarmacoloog, filosoof en kunstenaar. Met zijn werk wil hij vooral bewuste werkelijkheidservaring teweegbrengen. Natuur is onze primaire werkelijkheid en daarom is natuurervaring van essentieel belang voor onze kennis en bewustzijn.³

Het belangrijkste onderdeel van de ruilverkaveling Weerselo-Dulder was de aanleg van een waterleiding die dwars op de richting van de bestaande beken werd gegraven en die moest dienen om het overtollige water in natte periodes snel af te voeren naar het lager gelegen kanaal Almelo-Nordhorn. Eigenlijk een achterhaalde methode: tegenwoordig streeft men er op de zandgronden naar om gebiedseigen water langer vast te houden,

3. In het begin van zijn kunstenaarsloopbaan heeft Herman de Vries zich vooral toegelegd op composities die met wetenschappelijke toevalsmethodes tot stand kwamen. Hij toonde aan dat een compositie altijd een esthetisch bevredigend beeld oplevert als een voldoende aantal elementen met de toevalsmethode worden samengebracht. Die toevalsmethode is zijn hulpmiddel om objectief en algemeen geldig te werk te kunnen gaan, zonder er kwesties als persoonlijke smaak of culturele bagage in te mengen. Dit deel van zijn werk noemt hij zelf concrete kunst. Hij plaatst zich daarmee in de internationale stroming van Zero, Nul en Art Concrete, die zich wil ontdoen van zowel abstractie als figuratie. Zijn andere artistieke activiteiten bestaan onder meer uit gedocumenteerde reisbeschrijvingen, becommentarieerde verzamelingen van geneeskrachtige planten, en mantra's van filosofische uitspraken of van topografische namen. In zijn latere werk neemt De Vries vooral de natuur als onderwerp. Hij laat bijvoorbeeld de blaadjes die uit een boom vallen, terechtkomen op een blad papier en toont daar de volmaakte schoonheid van. Bij de tentoonstelling Allocaties die gehouden werd tijdens de Floriade 1992 in Zoetermeer was Herman de Vries een van de Europese deelnemers. Allocaties gaf in Nederland een introductie van de ecologische kunst die in Amerika als een meer politiekbewuste richting uit de Land Art was voortgekomen. Tussen de jonge populieren van een nieuw aangeplant bos had herman een dikke boomstam van een eeuwenoude eik uit een Duits bos neergelegd als een monumentale herinnering aan de bossen die de Hollanders in de Gouden Eeuw hadden laten kappen voor hun oorlogsvloot. In een nieuwgebouwd tuindorp in Tilburg heeft hij een aantal collecties van laanbomen, fruitbomen en heesters laten aanplanten. Hij heeft daar naamstenen, bordjes en een catalogus bij gemaakt, want voor onze kennis en begrip van de natuur is behalve directe waarneming ook taal onmisbaar.

om daar ruimte voor te creëren en zodoende dichterbij de oorspronkelijke mogelijkheden van het landschap te blijven. Herman de Vries maakte gebruik van het graafwerk om met een klein deel van het uitgegraven zand een viertal heuveltjes aan te leggen in het boerenland: twee bij de plekken waar de oude beken het gebied binnen stromen en twee waar ze het gebied uit stromen. Om over de ruimte te kunnen beschikken is in de ruilverkaveling compensatie voor de grondeigenaren gevonden. De heuveltjes, 18m breed en 5m hoog, werden vol geplant met meidoorn.

Meidoorn speelde vanouds een belangrijke rol in het boerenbestaan, in de volksgeneeskunde en in de verhalen. Een dicht bosje meidoorn is bovendien ondoordringbaar voor mensen en vee en wordt daarmee een toevluchtsoord voor kleine dieren. Een kunstmatige heuvel in het landschap kan als men de oorsprong niet kent van alles betekenen en de fantasie prikkelen. Voor Herman de Vries mag iedereen er het zijne van denken, hoeft niemand te weten dat de heuveltjes eigenlijk een kunstwerk zijn, een monument voor het

oude landschap. Dat stemt overeen met zijn opvatting dat een kunstwerk zich in een oud cultuurlandschap niet te veel moet onderscheiden van zijn omgeving.

Het kunstproject heeft nog uitbreiding gekregen. Midden in een weiland ontdekte Herman de Vries een zandkopje dat haast onmerkbaar opdook tussen de drassige weilanden op het voormalige hoogveen. Via alweer een grondruil binnen de ruilverkaveling kon dit hoekje van het weiland verkregen worden om er een groepje jeneverbesstruiken te planten. Die horen vanouds ook thuis in dit landschap en ook zij hebben eeuwenlang gebruikswaarde en magische en mythische betekenis gehad.

De bescheiden ingrepen van Herman de Vries leveren samen met de zorg die de ruilverkavelingcommissie heeft besteed aan de landschappelijke inpassing van voetpaden en watergangen enig tegenwicht tegen de ecologische vervlakking die met gemechaniseerde en grootschalige landbouw gepaard gaat. Ze houden de herinnering in ere aan een oude cultuur die intensief samen kon leven met haar natuurlijke omgeving.

Dit werk van Herman de Vries was het eerste werk van hem dat permanent een plaats in de openbare ruime kreeg. Het verbindt de traditie van de Concrete kunst met de ecologische tak van de Land Art. Het is zijn eerste sanctuarium geworden. Naderhand zou hij er nog meer van realiseren, onder andere in Munster en in Zeewolde, steeds nauwkeurig toegesneden op de bijzonderheden van de plek. Ook in zijn plan voor een waterpark in Noordwest Overijssel naast het bestaande natuurgebied de Weerribben is een sanctuarium opgenomen.⁴

4. In Noordwest Overijssel zullen een paar stukken landbouwpolder veranderd worden in nieuwe natuurgebieden, onder meer om het voortbestaan van het prachtige natte natuurgebied de Weerribben te garanderen. Herman de Vries heeft daar op uitnodiging van KCO en SKOR en met steun van de provincie Overijssel, DLG, SBB en Nationaal Park de Weerribben een voorontwerp voor gemaakt. Nieuwe natuurgebieden worden meestal eenzijdig op ecologische gronden bedacht, beoordeeld en aangelegd. Toegepast op deze bijna vlakke landbouwpolder zou dat een zeer eenvormig patroon van biotopen opleveren, met alle planten van een soort bij elkaar volgens het geleidelijk en weinig verlopende bodemreliëf. Om aan die eenvormigheid te ontsnappen zou men op een of andere manier toch moeten ingrijpen, maar dan is de vraag vanuit welke visie dat zou kunnen gebeuren. Herman de Vries kan voor

het ontwikkelen van zijn visie steunen op een heel filosofisch en artistiek oeuvre. Zijn gedachtegang is vervat in de brochure 'watergoed kop van overijssel'. De titel houdt een verwijzing in naar landgoederen en naar landschapsparken. Het watergoed wordt niet zomaar een moeras, maar een waterpark om via de cultuur van de natuur te genieten. Omdat het doel van de nieuwe natuur tweeledig is, zowel natuurontwikkeling als natuurervaring wordt er mee beoogd, stelt hij een methode voor om overal in het gebied een maximale variatie aan natuur te laten opbloeien. Hij verdeelt daartoe het gebied in vierkante vakken die onderling in hoogte variëren. Iedere hoogte komt overeen met een van de natuurdoeltypes zoals die door het officiële beleid ecologisch worden voorgeschreven. De verschillende hoogtes worden weer met de toevalsmethode verdeeld over de vakken. Tussen de vakken door wordt met de toevalsmethode een labyrint van vaarsloten ontworpen, toegankelijk voor kano's en fluisterboten. Het resultaat zal zijn dat zich overal in het gebied een optimale variatie aan natuur zal voordoen. Die variatie zal zich nog heel lang doorzetten in de langzame verwildering waarmee het park in de loop van decennia zal overgaan in een gevarieerd moerasbos, doorsneden met waterpartijen en rietlanden. Het eenvoudige raster van vierkanten en de objectieve ontwerpmethodes corresponderen op hun beurt met de rationele geometrie van traditionele ontginningen. Of het plan zal worden uitgevoerd is nog niet zeker, dat zal onder meer afhangen van de financiën. In de loop van 2007 zal de beslissing over dit plan dan wel een goedkoper conventioneel model genomen worden door de landinrichtingscommissie, waarin weer alle overheden, diensten en belangenorganisaties vertegenwoordigd zijn. In het watergoed is ook ruimte gereserveerd voor een stukje echte vrije natuur, een sanctuarium, waar geen mensen mogen komen, ook niet voor wetenschappelijk onderzoek.

Ook Stanley Brouwn was voor de ruilverkaveling in Weerselo uitgenodigd. Zijn voorstel was om bij het kloosterdorp het Stift een variant te maken van zijn bekende wandeling in de beeldentuin van het museum Kröller-Müller, een wandelingetje van 100 plus 10 plus 1 stappen, gemarkeerd met paaltjes voor stap 100, 10 en 1, vertrekkende van af het zwaar beboomde kloosterdorpje en eindigend aan de rand van het mooie open essenlandschap. Dit voorstel is overigens nog niet gerealiseerd.

Overijssel, KCO en SKOR

Niet toevallig spelen de kunstprojecten bij Mastenbroek en Weerselo allebei in Overijssel. En het zijn lang niet de enige Overijsselse projecten waar SKOR bij betrokken is of geweest is toen het nog Praktijkbureau heette. Praktijkbureau en SKOR en ikzelf zijn volop betrokken en medeplichtig geraakt bij een hele keten van landschapsprojecten in deze provincie. Ze werden ook altijd gestimuleerd en ondersteund door de provincie zelf. Overijssel heeft een traditie van beeldenroutes, ooit

ingezet door museumdirecteur en verzamelaar Hannema en voortgezet met de Kunstlijn Zwolle-Emmen, die inmiddels aansluiting heeft gevonden bij het Nederlands/Duitse Kunstwege/Kunsthöfe met steunpunten in Nordhorn en Hardenberg. De traditie is ook opgepakt door de Kunst Vereniging Diepenheim, met onder andere de tentoonstelling Aanzichten van Diepenheim. Later zijn daar nog bijgekomen: Watergoed Kop van Overijssel, Proeftuin Twente en De Verbeelding van de Regge, allemaal projecten waarin het landschap centraal staat. Landschappen hebben veel tijd nodig om tot stand te komen en met deze projecten is het niet anders. Ze moeten kunnen steunen op duurzame netwerken van bestuurders, ambtenaren, experts en geïnteresseerde particulieren. Op zulke netwerken moeten de kunstenaars ook kunnen vertrouwen om weer aan een opdracht te beginnen die hun tijden lang in beslag zal nemen en waarbij ze grotendeels afhankelijk zullen zijn van anderen om tot resultaat te komen. Bij Weerselo moet nu een rondweg komen en de beken moeten alsnog meer ruimte krijgen om hun natuurlijke

gang te kunnen gaan. Dank zij het collectieve geheugen van die netwerken is er nu sprake van om Herman de Vries opnieuw te benaderen en misschien ook om het voorstel van Stanley Brouwn opnieuw voor te leggen.

Ik zou er graag meer over willen uitweiden, maar ik moet het hier bij laten. Ik dank het bestuur en Wilfried Lentz, de directeur van SKOR, voor het vertrouwen dat zij in mij gesteld hebben en ik dank mijn collega's voor hun collegialiteit en hun kennis, waar ik altijd dankbaar gebruik van heb gemaakt. Ik heb altijd graag met hun samengewerkt. In het bijzonder geldt dat Colette Appeldoorn en Tom van Gestel met wie ik zelfs meer dan twintig jaar van het werk heb mogen delen. Ik dank u allemaal voor uw aandacht.

Amsterdam, 5 april 2007